

КРИТИКО-БІБЛІОГРАФІЧНІ ПРАКТИКИ ІНТЕГРАЦІЇ БІБЛІЙНИХ СТУДІЙ У КДА ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОГОСЛОВСЬКО-ДОСЛІДНИЦЬКОГО КОНТЕКСТУ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У цій статті автор висвітлює одну з форм залучення європейського досвіду біблійних студій, реалізованого в Київській духовній академії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Уперше предметом дослідження є критико-бібліографічні огляди та рецензії професорів КДА на праці іноземних біблієзнавців, що містять результати їхнього критичного осмислення досвіду раціоналістичного та ортодоксально-апологетичного трендів закордонних біблійних студій, а також увиразнюють пошуки ідейних та методологічних союзників для зміцнення православної біблійно-апологетичної позиції. Автор наголошує значущість розглянутих критико-бібліографічних публікацій, що стали своєрідним індикатором залучення київського духовно-академічного біблієзнавства до світового науково-богословського простору. Широта тематичного кола рецензованих праць, регулярність і частота появи оглядів та рецензій стала одним із показників рівня інтенсивності професійної комунікації в духовно-академічному середовищі. Вона демонструвала міру сприйняття київськими академістами актуальної у світі проблематики; способи реагування на методологічні й ідейні виклики; рецепцію тих чи тих дослідницьких і герменевтичних моделей.

На підставі здійсненого аналізу автор робить спробу окреслити певні етапи еволюції зазначеного жанру впродовж 1860-х – початку 1900-х рр. Серед основних структурних компонентів корпусу оглядів та рецензій у статті виокремлено огляди старозавітних та новозавітних досліджень у таких тематичних компонентах, як ісагогіка, богослов'я та екзегеза, історична критика, текстологія, вивчення біблійних мов, географія та археологія, історія та хронологія, релігійна та культурна компаративістика. У тематиці оглядів і рецензій автор знаходить своєрідне віддзеркалення суттєвих моментів розвитку європейської біблійної науки.

Ключові слова: Біблія, біблійні студії, наука, богослов'я, європейський контекст, Київська духовна академія.

Вступ

Важливість врахування європейського дослідницького контексту, у якому відбувалося формування біблієзнавчого дискурсу в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст., є безперечною. Утім, досі не дослідженими залишаються практики інтеграції до європейського контексту, реалізовані представниками київської духовно-академічної школи. Йдеться про спроби адаптації іноземного досвіду використання біблійного матеріалу в академічному й популярному викладанні (створення православного біблієзнавчого підручника або «шкільної Біблії»); методи й засоби застосування іноземних джерел у навчально-пошуковій та науково-дослідній роботі в стінах КДА; критико-бібліографічне опрацювання й рецензування західної біблієзнавчої літератури як особливий жанр фахової комунікації (Головащенко, 2017, с. 51).

У цій статті розпочнемо докладніше висвітлення цих практик, зокрема аналіз специфічного роду професійної комунікації та форми входження до європейського дослідницького контексту – критико-бібліографічних оглядів та рецензій. Цей важливий жанр науково-богословської біблієзнавчої літератури виокремився в КДА, насамперед, завдяки публікації в академічній журнальній періодиці. Тож з'ясуємо як «внутрішні», так і «зовнішні» передумови становлення цього жанру, духовно-інтелектуальні потреби, ідейні виклики, які визначили тут його об'єкт, структуру та зміст.

Перші спроби опрацювання іноземної біблієзнавчої літератури в КДА

Належне освоєння наявного іноземного біблієзнавчого книжного ресурсу було проблемою в Київській академії ще з ХVІІІ ст.; про це свідчить, зокрема, наш давній досвід опрацювання

відповідного бібліотечного каталогу (Головащенко, 2002a, 2002b). Середина XIX ст. ознаменувалася документованими початками розв'язання цієї проблеми. Так, за свідченнями одного з літописців КДА, систематичне бібліографічне та реферативне опрацювання іноземних праць пов'язане з педагогічними ініціативами викладача, а згодом ректора КДА єп. Філарета (Філаретова). Єп. Філарет став для свого часу взірцем православного вченого богослова, близько знайомого з досягненнями європейської біблійної науки. Його бібліотека постійно поповнювалася з-за кордону; вона була зразковою на той час і слугувала не лише самому професорові, але й поколінням студентів, які опановували Святе Письмо під його керівництвом. Саме студентів Філарет залучав до перекладання та реферування закордонних джерел з предмета (Корольков, 1882b, с. 11, 20–21, 40–42).

Ще одним дослідником-академістом, з іменем якого пов'язана документована поява професійних бібліографічних оглядів, став вихованець КДА, викладач Святого Письма та згодом ректор Київської духовної семінарії Х. М. Орда (згодом єп. Іриней). Х. Орда був свого часу редактором часопису «Воскресное Чтение», значною мірою присвяченого біблійній тематиці, автором семінарських підручників і численних критико-бібліографічних оглядів та заміток із біблієзнавства, зокрема закордонного. У своїх бібліографічних оглядах західної фахової літератури дослідник приділяв значну увагу критиці богословського раціоналізму; утверджував супранатуралістичне, провіденціалістське, теїстичне розуміння сутності історичного процесу та еволюції релігійних форм (Орда, 1864a–1864d).

Тут постає необхідність зупинитися на важливих рисах «внутрішнього», загальноімперського, та «зовнішнього», загальноєвропейського, духовно-інтелектуального контексту, котрі з середини XIX ст. актуалізували як критико-бібліографічну активність згаданих вище єп. Філарета та Х. М. Орди, так і подальшу працю київських академістів у цій царині.

**Апологетичний потенціал критичного
освоєння зарубіжної біблієзнавчої
літератури: виклики, труднощі,
усвідомлення можливостей**

Протягом XIX – початку XX ст. особливим випробуванням для православного духовно-академічного біблієзнавства став розвиток західної біблійної науки на засадах раціоналізму

й ліберальної теології. Для православної традиції постало завдання практичного виявлення власних сутнісних протиріч і розвитку власних продуктивних підходів. Таке самоусвідомлення передбачало, зокрема, критичну рефлексію стосовно філософських і богословських засад становлення та розвитку тих джерел, якими православна традиція об'єктивно змушена була користуватися для забезпечення власного розвитку.

Утім, протягом півстоліття (1810–1860 рр.) православні біблієзнавці найчастіше обходили мовчанкою виклики європейської біблійної критики. Це очевидно контрастувало з розквітом на Заході як історико-літературного опрацювання Біблії, так і екзегетичних шкіл різного конфесійного спрямування. За оцінкою сучасника, зацікавленого в розвитку православної апологетики, «час сильного руху та розвитку біблійної науки не лише протестантської, але й католицької та відповідної літератури на заході... не міг обізнатися благодворно на нашій літературі» (Михаил (Лузин), 1878, с. 28).

Адже «заборонна» реакція прихильників «зворотного ходу до часів схоластики» серед світського керівництва Святішого Синоду та впливових представників вищого духовенства вже з кінця 1820-х та особливо у 1830–1840-ті рр. набувала характеру справжньої «антибіблійної інтриги». Острах містичних іншівірних впливів із Заходу; побоювання поширення Біблії та її тлумачень як посягання на церковний авторитет; «дух боязливого недіяння в богослов'ї» провокували «приниження довіри до Писання», відсували його «далі, ніж на другий план». Цікавість вірян до Біблії проголошувалася «зайвою». Застосування ж західних джерел у духовній школі викликало звинувачення в «шкільній протестантській ересі». Засуджувалися навіть поодинокі спроби «відкрито та докладно викладати новітні “негативні” теорії, навіть з метою їх викриття й спростування» (Флоровский, 2009, с. 199, 203–204, 212, 222, 272–273, 277, 279, 286). Така обскурантистська реакція з боку як світського, так і духовного начальства породжувала дослідницькі фобії, знищувала публічну наукову дискусію, провокувала деінтелектуалізацію церковної апологетики.

Відтак у російському православному біблієзнавстві, складником якого були біблійні студії в КДА, аж до 1860-х рр. не сформувалася традиція адекватного реагування на західну «негативну» біблійну критику. Брак, або й відсутність, доступних видань чи перекладів закордонних

книг робили з них «заборонені плоди». Це входило в протиріччя з очевидним «апологетичним інтересом» біблійних досліджень, з «потребою та необхідністю відповісти на заперечення т. зв. негативної критики». Наслідки такої атмосфери діяли й протягом наступних десятиліть (Михаїл (Лузин), 1898, с. 136–138, 144–145).

Лише з 1860-х поступово посилювався контакт із західною критичною літературою зі Святого Письма. Він відбувався в умовах «якщо не духовного, то житейського й літературного зближення з Заходом», коли «витвори слова й друку почали вільніше входити до нас» та, відповідно, «стали розвиватися всілякі інтереси... зокрема науково-релігійний і богословський». При цьому за «недостатнього знайомства суспільства з питаннями релігії та Церкви зароджувалися, розвивалися... незрілі устремління в царині богословської науки», що могли набути характеру «епідемії». Тож православна біблійна наука спочатку була неготовою до «відкритої, серйозної наукової полеміки й апологетики» (Малышевский, 1869, с. 121–122; Титов, 2003, с. 400; Флоровский, 2009, с. 296).

У контексті нагромадженого досвіду активізувалася потреба в «більш серйозній, більш чинній, ніж раніше» науковій постановці критико-апологетичної реакції на західну «негативну» критику. Потрібним стає «більш повне та ретельне вивчення західної богословської науки» з метою «поширення науки позитивної»: «засвоїти плоди західної апологетики... скористатися її досвідом». Адже на Заході «широкій літературі негативних вчень протиставлена багатюща література апологетична»; тож слід «запозичити силу й багатство її... протиставити її поширенню тамошніх негативних вчень у нас» (Михаїл (Лузин), 1898, с. 136–141, 146–148).

Зазначений початок самоусвідомлення православної біблійної науки, що припав на 1860–1870 рр., супроводжувався в російському духовно-академічному середовищі доволі відвертою артикуляцією потреби в розвитку біблійної апологетики та приготування місцевих дослідників до вирішення апологетичних завдань. Увиразнювалася необхідність проаналізувати співвідношення «негативної» біблійної критики й ортодоксальної біблійної апологетики на Заході (Михаїл (Лузин), 1878, с. 28); визначити прийнятні для застосування твори (Корольков, 1881с, с. 336–338); оцінити вплив західної ортодоксії на оживлення православних досліджень як у старозавітній, так і новозавітній проблематиці (Флоровский, 2009, с. 448–450).

Загальний настрій провідних київських православних інтелектуалів-академістів щодо контакту із західною біблійно-богословською думкою висловив відомий біблієзнавець проф. С. М. Сольський: «Побоювання, що критичне вивчення книг Святого Письма може бути здійснене лише на шкоду знайомству з їхньою позитивною стороною, навряд чи є обґрунтованим. Свідоме засвоєння їхньої позитивної сторони може досягатися лише за умов ґрунтового наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї» (Сольський, 1887b, с. 360–361).

Необхідним та постійним компонентом бібліологічних викладів мав стати «розбір негативних думок щодо походження та змісту» біблійних книг (Отчет о состоянии КДА, 1885, с. 696). Йшлося про свідому постановку апологетичних завдань під час дослідження Біблії, спростування філософських вчень, що суперечать їй; особливо матеріалізму як «пагубної облуди» (Орда, 1864а, с. 231). Це відбивало прагнення офіційного церковного богослов'я до зняття «спірних питань» та навіть «бентежних запитань», породжених десятиліттями згаданих уже пасивності та богословської «незрілості». Апологетична позиція мала посилюватися ще й завдяки «повчальності», через «бажання вселяти враження досконалої завершеності православного світогляду» (Флоровский, 2009, с. 529–530).

Особливо апологетичні завдання стосувалися питань історичної критики Біблії і тлумачення біблійної історії. Адже серед православних богословів, як і серед їхніх західних колег-ортодоксів, історико-літературна критика Біблії, базована на філософському раціоналізмі й історичному еволюціонізмі, сприймалася як атрибут антихристиянського світогляду. Які ж основні ідейні позиції західного біблієзнавства визначали критично-апологетичне спрямування київських дослідників у їхніх бібліографічних оглядах та рецензіях?

Зазначимо принагідно, що найбільше тексти, які відображали думку київських академістів щодо західних праць з богослов'я та бібліології, публікувалися в «Трудах Киевской духовной академии». Цей провідний науково-богословський часопис КДА вже з 1860-х рр., коли «ожилася в Росії наукова діяльність», а «зміцніла та значно розвинута богословська наука прагнула зовнішнього самовизначення та впливу на суспільство» (Титов, 2003, с. 400), доводив своє значення у виявленні «примітних творів іноземної богословської літератури» (Корольков, 1881с, с. 338).

Основні напрями зарубіжної біблійної критики як ідейні опоненти або апологетичні спілники православних біблієзнавців

Ідейно-інтелектуальний контекст розвитку «негативної» біблійної критики, її основні форми та реакцію на неї на Заході в кількох нарисах 1860–1870 рр. уперше систематично описав проф. С. Сольський. Так, раціоналістичний поворот у європейських біблійних студіях почався ще з XVIII ст. Він перетворив традиційне Святе Письмо на одну з літературних пам'яток давнього світу; до Біблії були застосовані ті самі науково-критичні прийоми, що й до інших літературних чи історичних джерел. У XIX ст. ідейний вплив філософії Г. В. Ф. Гегеля детермінував становлення «новотюбінгенської» школи. Її «прапорами» стали постаті Д. Штрауса та Ф. Баура, які заклали підвалини раціоналістичної критики євангельської оповіді. Вирішальний вплив на методологію новотюбінгенців справили гегельянський пафос системотворення та розгляд історії через призму логіки становлення ідей. Послідовники Баура, пом'якшуючи критичний пафос та схематизм свого вчителя, зберігали основний раціоналістично-критичний мотив – «звести чудесні біблійні оповіді в розряд звичайних подій». Поруч із «баурівською» та «постбаурівською» постала ще одна критична тенденція ліберального богослов'я – вже в царині старозавітних досліджень. Ідеться про представників т. зв. «документарної теорії походження П'ятикнижжя»: Ед. Рейсса, К. Г. Графа, В. Фатке, Ю. Велльгаузена та їхніх численних послідовників. Основними рисами їхнього світогляду були: наголошення на приматі почуття в релігії; введення аналізу «загальноісторичних передумов» до процесу дослідження біблійного тексту; принцип розвитку релігійних форм; ідея їх історичної стадіальності; бачення профетизму як вищої стадії розвитку старозавітної релігії; впровадження гегелівської діалектичної тріади для реконструкції історичних процесів. Водночас вони продовжили тенденцію історико-критичного аналізу Біблії, закладену наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Проблематика, яку розвинули ці вчені та богослови, надовго визначила спрямування полеміки в європейській біблеїстиці (Сольський, 1866, с. 501–502; 1877, с. 274–275).

Під впливом як «новотюбінгенської школи», так і «школи Графа–Велльгаузена» перебував Е. Ренан, який із доволі синкретичних світоглядних і методологічних позицій

«популяризував результати негативної протестантської критики» (Сольський, 1877, с. 282). Принагідно зазначимо, що історично-художні реконструкції Ренаном євангельської та ранньої християнської історії, з'явившись на початку XX ст. у російських перекладах, стали згодом об'єктом активної критики, зокрема з боку київських православних академістів (Богдашевський, 1907с). Етизація й «інтровертизація» релігійних феноменів, а також гіперболізація можливостей науки в обґрунтуванні та доведенні богословських положень виявилася у творчості ліберальних теологів А. Гарнака та А. Річля. Застосування науково-критичного апарату для аналізу церковного переказу, методів і засобів наукового пошуку й систематизації знань у біблійних дослідженнях поєдналося з виникненням т. зв. «науково-історичної теології» та «ліберальної христології». Це теж на десятиліття (1880-ті – початок 1900-х рр.) визначило критичний пафос православних дослідників (Богдашевський, 1907d, 1909).

Запропонована Д. Штраусом, новотюбінгенською школою та школою Графа–Велльгаузена перебудова всієї концепції біблійної історії, нові датування священних книг, заперечення їхньої традиційної атрибуції сприймалися як зазіхання на самі основи християнської віри (Мень, 1987, с. 279). Саме тому до поля зору представників КДА з необхідністю потрапляли представники тих західних біблійно-богословських шкіл, які об'єктивно протистояли ліберальній і «негативній» біблійній критиці.

Так, ідейно близьким, попри конфесійну забарвленість та виразний харизматичний характер, для православних дослідників став «раціонально-супранатуралістичний» напрям, на початку XIX ст. ініційований Ф. Шлейєрмахером. Православні цінували те, що його послідовники, «не поділяючи церковного протестантського погляду, але і не надто від нього віддаляючись» (Сольський, 1866, с. 500), репрезентували бібліологію та екзегезу «досить поміркованого напрямку, що стримував крайні пориви раціоналізму» (Сольський, 1877, с. 280).

Ще одна богословська традиція, т. зв. «школа догматичного напрямку» (Сольський, 1866, с. 499), визначила погляди пізніших, близьких до церковної протестантської позиції ортодоксально налаштованих дослідників середини та другої половини XIX ст., т. зв. «критиків-апологетів» (Сольський, 1870, с. 599–600), які намагалися «зіставити апологетичний характер із сучасною формою побудови науки» (Сольський, 1877, с. 280–284).

Третім напрямом став т. зв. «історико-граматичний», який незалежно від церковного вчення та упереджених філософських теорій прагнув зрозуміти християнське віровчення в «історичному, об'єктивному значенні». Його представники значно трансформували старі раціоналістичні доктрини XVIII ст.: віддаючи належне «історичним даним, представленим біблійним текстом, послідовники цього напрямку пом'якшують раціоналістичну сваволю в біблійній екзегетиці» (Сольський, 1866, с. 500–501).

Вироблявся історико-критичний метод, який прагнув уникати крайніх висновків (Сольський, 1877, с. 275). На цій підставі і в пізніші часи київські дослідники Біблії спиралися на «поміркуваний» напрям у західній біблійній науці, об'єктивно апологетичний. Визнаючи необхідність історичної та літературної критики біблійних книг, цей напрям водночас прагнув зберегти згоду з церковною традицією в поглядах на основні пункти біблійної історії. У західній біблійній апологетиці, бодай і поміркуваній, київські дослідники виділяли: захист історичної достовірності змісту біблійних оповідань; визнання дії «супранатурального» чинника біблійної історії; прийняття саме традиційного порядку викладу послідовності подій біблійної історії, узгодженого з церковним викладом (Рыбинский, 1908b, с. 612–613).

Попри те, що намагання європейських дослідників Біблії як умовно консервативного (наприклад, В. М. Л. Де Ветте), так і ліберального (А. Гарнак, А. Річль) напрямів сполучити віру та історичну критику виглядали внутрішньо конфліктними (Мень, 1987, с. 279), все ж київські академісти розглядали «супранатуралістичну реакцію» на Заході як об'єктивний спільник православного богослов'я. А визнані «ортодокси» на кшталт відомого дослідника й коментатора Старого Завіту К. Ф. Кейля мали велику повагу київських православних біблієзнавців і слугували своєрідними орієнтирами в оцінці західної біблієзнавчої літератури в цілому. Пошуки за кордоном ідейних та методологічних союзників також стали одним із провідних мотивів критико-бібліографічних публікацій з біблієзнавчої тематики в КДА.

Структура, тематика та зміст біблієзнавчого критико-бібліографічного масиву: попередня загальна оцінка

Наведені вище характеристики ідейних та методологічних еволюцій західного біблієзнавства, сформульовані свого часу проф. Сольським, згодом створили певну оцінну стратегію

для сприйняття закордонних творів у жанрі критико-бібліографічних публікацій. Ця стратегія, окрім самого Сольського, найповніше була реалізована в оглядах і рецензіях Х. Орди, А. Царевського, В. Рибінського, Д. Богдашевського, О. Глаголева. Наведемо деякі загальні параметри такого сприйняття, готуючись до наступного, більш детального аналізу структури, тематики та змісту цього масиву творів.

Так, підтверджуючи оцінки проф. Сольського, в оглядах і рецензіях 1880-х – першої декади 1900-х рр. автори-рецензенти визначали такі напрями: «апологетичний» («ортодоксальний», «консервативний»); «критичний» («тенденційно-критичний», «негативна критика», «грубо-раціоналістична точка зору»); а також «середній напрям» (Рыбинский, 1900, с. 287–288; Царевский, 1882a, с. 341, 349; 1883a, с. 109, 113; 1884a, с. 108; 1885b, с. 478, 492).

Критичні огляди іноземної літератури продемонстрували загальні принципи структурування закордонних біблієзнавчих досліджень: виокремлювалися біблійна ісагогіка з критикою тексту, біблійні давні мови, біблійна історія, хронологія, географія, археологія, біблійне богослов'я та екзегеза (Царевский, 1884a, с. 103–123; 1884b, с. 559–586; 1885a, с. 580–602; 1885b, с. 470–504). Окрім теоретичного дослідження Біблії, важливою на Заході була постановка «практичних богословських завдань» та пов'язана з цим «практична екзегеза» біблійного тексту (Царевский, 1882a, с. 341, 351–352).

Огляди, присвячені старозавітним дослідженням, демонстрували актуальність для православного біблієзнавства кількох методологічних питань. Так, у центрі уваги залишалось порушене раціоналістичною критикою («графовелльгаузенівською школою») питання про межі застосування принципів історизму, еволюціонізму та методів історичної критики у дослідженні Старого Завіту і, ширше, цілої Біблії. Зокрема, сумніви в історичній достовірності біблійних повідомлень, їхня міфологізація (Царевский, 1882a, с. 344–345; 1883a, с. 110; 1884, с. 110; Рыбинский, 1898, с. 430); утвердження історичної давності профетизму та пророчої літератури перед літературою законодавчою (Царевский, 1883a, с. 112–113, 116; Рыбинский, 1900, с. 297–298) спонукали раціоналістів до переосмислення питань походження, датування та достовірності не лише П'ятикнижжя, але й історичних, пророчих та повчальних книг Старого Завіту (Царевский, 1883b, с. 120; 1884a, с. 119; Рыбинский, 1898, с. 444; 1899, с. 135–136). Також старозавітні

студії актуалізували питання про раціональну перевірку біблійних повідомлень даними конкретних наук: ассириології, єгиптології та взагалі стародавньої історії (Царевский, 1883а, с. 117–118; 1884а, с. 112–116; 1885а, с. 578–579; Рыбинский, 1899, с. 125; 1905, с. 124–126), астрономії (Рыбинский, 1905, с. 423–425), філософської, релігійної та культурологічної компаративістики (Царевский, 1882а, с. 347; 1884а, с. 110–111; 1885а, с. 585).

Структура закордонних новозавітних досліджень окресленого періоду демонструвала подібні тенденції. Протягом десятиліть тут точилася боротьба ортодоксів проти поглядів, закладених свого часу «новою тюбінгенською школою». Для православних дослідників, з погляду захисту достовірності й богонатхненності новозавітного тексту, були важливими питання походження й авторства Євангелій, книги Діянь Апостольських і апостольських Послань, їх автентичності, історичної достовірності їхнього змісту (Царевский, 1882b, с. 208–209, 211, 215–216; 1883b, с. 688–690, 694–695, 698–699; 1884b, с. 577–585; 1885b, с. 477–491, 492–494; 1887, с. 431–433, 435, 442, 448–454). А, наприклад, відгуки на деякі критичні версії євангельської історії (від Д. Штрауса, Е. Ренана, їхніх послідовників або супротивників) відображали не лише наукову чи богословсько-апологетичну, але й соціально-політичну контроверсійність таких праць (Богдашевский, 1907а, 1907с; Орда, 1864b, 1864с).

Окрім річних бібліографічних оглядів іноземної літератури з досліджень Старого та Нового Завіту, з інших бібліологічних напрямів, слід згадати ще й окремі рецензії на закордонні праці, серед яких, як і в річних оглядах, тематично виокремлювалися ісагогіка, екзегеза, історична критика, текстологія, археологія, релігійна й культурна компаративістика, викладання Біблії (Богдашевский, 1907b, 1909, 1911b; Малеванский, 1872; Рыбинский, 1897, 1903, 1904).

Огляди й рецензії як індикатори знакових подій та важливих етапів розвитку європейського біблієзнавства

Характерно, що тематика бібліографічних оглядів і рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених і богословів, також демонструвала своєрідну «подієвість» європейського біблієзнавства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., акцентуючи на певних «критичних пунктах» його розвитку.

Отже, є можливим також і діахронічний огляд еволюції цього жанру.

Так, у середині 1860-х рр. у Києві відбулися перші рефлексії щодо історико-критичних аспектів творчості Е. Ренана та Д. Штрауса (Орда, 1864а–1864d), які стали потужним подразником для традиційної ісагогіки та екзегези не лише в Російській імперії, але й у Європі. Водночас бачимо перші спроби критичного розбору раціоналістичних тенденцій у протестантському богослов'ї (Воронов, 1864а, 1864b).

1870-ті роки демонстрували толерантніше ставлення до європейських здобутків – аж до сприйняття переказів та коментованих перекладів популярних за кордоном праць (Антонин (Капустин), 1875; Покровский, 1879). Ймовірно, тут виявилася певна «залежність» від західних джерел як у теоретичному, так і в практично-дидактичному відношеннях (Никольский, 1875, с. 187–188).

1880-ті роки позначилися появою згадуваних уже систематичних, часом навіть щорічних (у 1882–1888, 1898–1901 та 1905 рр.) спеціальних критико-бібліографічних оглядів закордонної біблієзнавчої літератури. Традиція таких оглядів тривала до початку 1900-х рр., сприяючи підвищенню наукового рівня критичної рефлексії західних джерел та кращому виявленню їх апологетичної значущості.

Окремо зазначимо, що початок ХХ ст. зовсім не випадково ознаменувався появою в КДА відгуків та рецензій на публікації західних авторів із біблійної археології. Це, очевидно, було пов'язано з відомими археологічними знахідками того часу, які справили неабиякий вплив на дослідження Біблії (Рыбинский, 1908а). Тож у «Трудах Киевской духовной академии» публікувалися, по-перше, бібліографічні огляди іноземної літератури з біблійної археології (Глаголев, 1901а, 1901b), а по-друге, рецензії на іноземні праці, насичені даними з біблійної археології та релігійно-культурної компаративістики (Рыбинский, 1903, 1904).

Так само на початку 1900-х знову актуалізувалися питання історичної критики Біблії, раціоналізму в біблієзнавстві (реакція на чергові перевидання праць Е. Ренана та представників німецької ліберально-протестантської екзегези, які застосовували історико-критичні методи) (Богдашевский, 1907с, 1907d, 1909; Глаголев, 1902). Нарешті, у 1910-ті рр., як і в попередній період, залишалася актуальною рефлексія щодо біблійної історії, історичної критики Біблії, а також біблійної текстології (Богдашевский, 1911а, 1911b).

Висновки

Повноцінна викладацька і дослідницька праця в Київській духовній академії (як засвідчив ще в середині XIX ст. педагогічний досвід її речників) вимагала постійного врахування досягнень європейської біблійної науки. У КДА цьому сприяли і регулярна комплектація академічної бібліотеки, і практика рецензування, і зразкові щорічні огляди біблієзнавчої літератури, забезпечені працею провідних професорів.

Поступове й дедалі інтенсивніше, особливо з 1860-х рр., ознайомлення із західною біблієзнавчою літературою активізувало потребу критико-апологетичної реакції київських академістів на західну «негативну» критику. Постійний контакт із західними фаховими джерелами забезпечувався, зокрема, в жанрі критико-бібліографічному.

У відгуках і рецензіях професорів КДА на праці іноземних біблієзнавців знаходимо спроби критичного аналізу основних шкіл раціоналістичної біблеїстики, а також осмислення досвіду ортодоксально-апологетичного тренду закордонних біблійних студій. Серед останніх постійно шукалися ідейні та методологічні спільники для розбудови та посилення православної біблійно-апологетичної позиції.

Масив критико-бібліографічних публікацій (переважно в «Трудах Киевской духовной академии») продемонстрував свою значущість як індикатор залучення київського духовно-академічного біблієзнавства до вітчизняного

й світового науково-богословського простору. Зокрема, швидкість реагування на російські чи закордонні праці вказує на рівень доступності нових дослідницьких джерел в академічному життєвому, а також на ступінь їх практичного освоєння. Тому, зокрема, потрібно далі досліджувати змістово-тематичну структуру цих оглядів та рецензій. Вона також потребує зіставлення з проблемно-тематичними напрямками біблієзнавчих публікацій, створюваних протягом цього ж часу в стінах КДА (Головащенко, 2004) на предмет кореляції та можливого впливу.

Широта тематичного кола рецензованих праць, регулярність і частота появи оглядів та рецензій стала одним із показників рівня інтенсивності професійної комунікації в духовно-академічному середовищі. Вона демонструвала міру сприйняття актуальної у світі проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні й ідейні виклики; ступінь реєстрації київськими академістами тих чи тих дослідницьких і герменевтичних моделей.

Тематика оглядів і рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених і богословів, своєрідно демонструвала суттєві моменти розвитку європейської біблійної науки. У цій статті було попередньо визначено етапи еволюції цього жанру та його основні структурні компоненти. Вони потребують детальнішого представлення та глибшого аналізу, які й будуть продовжені в наступній розвідці.

Список посилань

- Антонин (Капустин), архим. (1875). [комент. переклад]: Ф. Й. Лаут. Фараон, Моисей и Исход [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 455–472.
- Богдашевский, Д. И. (1907а). Библиография: Г. С. Чамберлен «Явление Христа», пер. с нем., изд. 3-е, С.Пб., 1907. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 139–140.
- Богдашевский, Д. И. (1907б). Библиография: И. Сазерленд. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. С.Пб., 1907. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 140–143.
- Богдашевский, Д. И. (1907с). Библиография: Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 148–151.
- Богдашевский, Д. И. (1907д). Библиография: Ад. Гарнак «Сущность христианства». Пер. с нем., Москва, 1906. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 151–155.
- Богдашевский, Д. И. (1909). Библиография: А. Harnack. Lukas der Arts, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament, 1 Н.), S. I + 160. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 166–168.
- Богдашевский Д. И., прот. (1911а). Библиография: О. Пфлейдерер. Возникновение христианства. Пер. Г. Ф. Львовича. Санкт-Петербург, 1910, 175 стр. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 290–292.
- Богдашевский Д. И., прот. (1911б). [рец. на:] Adolf Deissmann. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der Hellenistisch-römischen Welt. Tübingen 1909. I+IX+376. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 294–298.
- Воронов, А. Д. (1864а). Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 403–447.
- Воронов, А. Д. (1864б). Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 1–70.
- Глаголев, А. А. (1901а). Новости немецкой литературы по библейской археологии. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 466–474.
- Глаголев, А. А. (1901б). Новости немецкой литературы по библейской археологии [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 610–618.
- Глаголев А. А., свящ. (1902). Непреходящее значение Ветхого Завета. Библиологическая заметка на: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch, Tübingen und Leipzig, 1902. § 38. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 491–504.
- Головащенко, С. І. (2002а). Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця XVIII – початку XIX ст.: європейський контекст. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релієзнавство*, 20, 55–64.

- Головащенко, С. І. (2002b). Європейська біблеїстика в Київській академії: текстуальна репрезентація персоналії та традиції. *Матістеріум. Історико-філософські студії*, 9, 22–34.
- Головащенко, С. І. (2004). Біблеїстична проблематика в Академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА»). *Наукові записки НаУКМА: Київська Академія*, 35, 51–60.
- Головащенко, С. І. (2017). Європейська контекстуалізація біблієзнавчих студій у Київській духовній академії: в пошуку ефективних стратегій (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 192, 48–52.
- Корольков, І. Н. (1881a). Двадцятилітє журналу «Труди Київської духовної Академії» (1860–1879). *Труди Київської духовної академії*, 1, 111–123.
- Корольков, І. Н. (1881b). Двадцятилітє журналу «Труди Київської духовної Академії» (1860–1879). *Труди Київської духовної академії*, 3, 357–36.
- Корольков, І. Н. (1881c). Двадцятилітє журналу «Труди Київської духовної Академії» (1860–1879) [продолження]. *Труди Київської духовної академії*, 7, 324–360.
- Корольков, І. Н. (1882a). Двадцятилітє журналу «Труди Київської духовної Академії» (1860–1879) [окончання]. *Труди Київської духовної академії*, 12, 449–464.
- Корольков, І. Н. (1882b). Преосвященний Филарет, єп. Рижський, як ректор КДА (Речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.). *Труды Киевской духовной академии*, 12, 1–96.
- Малеванский Г., свящ. (1872). [рец. на:] Die grossen Kappadicier – Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten, Ein Betrag zur Geschichte der Exegese. v. Lic. H. Weiss. Brauensberg 1872. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 593–595.
- Мальшевский, И. (1869). Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 64–138.
- Михаил (Лузин), єп. (1878). Столетие из истории толкования Библии у нас в России. В *Годичный акт МДА 1 октября 1877* (с. 7–35).
- Михаил (Лузин), єп. (1898). *Библейская наука. Книга первая: Очерк истории толкования Библии*. (Н. Троицкий, Ред.). Тула: Тип. И. Д. Фортунатова.
- Никольский, М. В. (1875). Наша библейская наука. *Православное обозрение*, 11 (2), 184–196.
- Орда, Х. М. (1864a). Обзорение иностранной духовной литературы : Учение о человеке на основании божественного Откровения. Соч. генерала фон Рудлофа. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 229–236.
- Орда, Х. М. (1864b). Обзорение иностранной духовной литературы : Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 237–244.
- Орда, Х. М. (1864c). Обзорение иностранной духовной литературы : Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 244–252.
- Орда, Х. М. (1864d). Обзорение иностранной духовной литературы : Элементарная и критическая история Иисуса, соч. Пейра. Париж, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 252–260.
- Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1884–1885 учебный год. (1885). *Труды Киевской духовной академии*, 12, 675–718.
- Песоцкий, С. (1898). К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира (по поводу возражений отрицательной критики). *Труды Киевской духовной академии*, 3, 289–329.
- Покровский, Ф. Я. (1879). Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе (сост. по соч. Георга Смита «Chaldaische Genesis» в нем. пер. Германа Делича. Лейпциг, 1876. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 127–154.
- Покровский, Ф. Я. (1890). По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-писателей (Речь, произнесенная на годичном акте Киевской Духовной Академии 15 октября 1889 г.). *Труды Киевской духовной академии*, 1, 61–98.
- Покровский, Ф. Я. (1894a). [рец. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера, орд. профессора Богословия в Эрлянгене. *Труды Киевской духовной академии*, 8, 630–663.
- Покровский, Ф. Я. (1894b). [рец. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера, орд. профессора Богословия в Эрлянгене [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 146–170.
- Рыбинский, В. П. (1897). [рец. на:] Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедост. и излож. в связи с новейш. научн. изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I, с илл. по памятникам. Пер. свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 304–308.
- Рыбинский, В. П. (1898). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 429–456.
- Рыбинский, В. П. (1899). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1898 год. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 122–144.
- Рыбинский, В. П. (1900). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1899 год. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 286–310.
- Рыбинский, В. П. (1903). Вавилон и Библия (по поводу речи Делича “Babel und Bibel”). *Труды Киевской духовной академии*, 5, 113–144.
- Рыбинский, В. П. (1904). К вопросу об отношении Библии к Вавилону [рец. на:] Н. V. Hiprecht. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 46–58.
- Рыбинский, В. П. (1905a). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 124–146.
- Рыбинский, В. П. (1905b). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 413–435.
- Рыбинский, В. П. (1908a). По поводу новейших археологических раскопок в Палестине. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 436–458.
- Рыбинский, В. П. (1908b). Библейская ветхозаветная критика. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 575–613.
- Сольский, С. М. (1866). Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 466–506.
- Сольский, С. М. (1869). Обзорение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени [окончание]. *Православное обозрение*, 6, 797–822.
- Сольский, С. М. (1870). Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения Ветхозаветных книг. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 589–640.
- Сольский, С. М. (1877). Из лекций по Новому Завету. *Труды Киевской духовной академии*, 8, 234–284.
- Сольский, С. М. (1883). Библиографические заметки: «Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна». Сочинение Оберлена, перевод прот. А. Романова. Тула. 1882. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 356–368.
- Сольский, С. М. (1884). Библиографические заметки: «Материализм, наука и христианство». Сборник сочинений современных писателей XIX в.; «Жизнь Иисуса Христа» Эдмонда Прессанэ. Часть 2-я. СПб., 1883. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 539–558.

- Сольский, С. М. (1887а). Библиографические заметки: «Жизнь и труды святого апостола Павла» Фаррара. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 140–152.
- Сольский, С. М. (1887б). Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? *Труды Киевской духовной академии*, 3, 358–376.
- Титов, Федор, прот. (2003). *Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка*. Киев: Гопак.
- Флоровский, Г. (2009). *Пути русского богословия*. (О. Платонов, Ред.). Москва: Институт русской цивилизации.
- Царевский, А. С. (1882а). Библейская литература истекшего 1881 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 341–354.
- Царевский, А. С. (1882б). Библейская литература истекшего 1881 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 206–220.
- Царевский, А. С. (1883а). Библейская литература истекшего 1882 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 110–122.
- Царевский, А. С. (1883б). Библейская литература истекшего 1882 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 685–700.
- Царевский, А. С. (1884а). Библейская литература истекшего 1883 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 103–123.
- Царевский, А. С. (1884б). Библейская литература истекшего 1883 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 559–586.
- Царевский, А. С. (1885а). Библейская литература истекшего 1884 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 566–602.
- Царевский, А. С. (1885б). Библейская литература истекшего 1884 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 470–504.
- Царевский, А. С. (1886). Библейская литература истекшего 1886 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 675–712.
- Царевский, А. С. (1887). Библейская литература истекшего 1886 года на западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 425–457.
- Царевский, А. С. (1888а). Библейская литература истекшего 1887 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 352–364.
- Царевский, А. С. (1888б). Библейская литература истекшего 1887 года на западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 436–449.
- Ястребов, М. Ф. (1903). Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 1–29.

References

- Antonin (Kapustin), archim. (1875). F. J. Lauth. Faraon, Moise i Iskhod (Komment. perevod s nemetskogo). (Okonchanie) [F. J. Lauth. Pharaon, Moses and Exodus (comment. translation from German) (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 455–472 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I., p. (1907а). Bibliografia: G. C. Chamberlen. Iavlennie Khrista, perev. s nem., izd. tretie, S.Pb., 1907 [Review: G. C. Chamberlen. The Appearance of Christ. Transl. from German, 3rd ed., St. Petersburg, 1907]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 139–140 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I. (1907b). Bibliografia: I. Sazerlend. Sviashchennyye knigi Vetkhogo i Novogo Zaveta. Ikh proiskhozhdenie, razvitie i kharakter. S.Pb., 1907 [Review: I. Satherlend. Sacred Books of the Old and New Testament. Their origin, development and character]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 140–143 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I. (1907c). Bibliografia: Ernest Renan. Zhizn' Iisusa [Review: Ernest Renan. The Life of Jesus]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 148–151 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I. (1907d). Bibliografia: Ad. Garnack. Sushchnost' khristianstva. Perev. s nem., Moskva, 1906 [Review: Ad. Garnack. The Essence of Christianity]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 151–155 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I. (1909). Review: A. Garnack. Lukas der Arts, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament, 1 H.), S. I + 160. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 166–168 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I., p. (1911а). Bibliografia: O. Pfeleiderer. Vozniknovenie khristianstva. Per. G. F. L'vovicha. S.-Peterburg, 1910, 175 stran. [Review: O. Pfeleiderer. The Emergence of Christianity. Transl. by G. F. L'vovich. St. Petersburg, 1910, 175 pages]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 290–292 [in Russian].
- Bogdashevskiy, D. I., p. (1911b). [review]: Adolf Deissmann. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der Hellenistisch-römischen Welt. Tübingen 1909. I+IX+376. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 294–298 [in Russian].
- Florovskiy, G., archpriest. (2009). *Puti russkogo bogosloviia* [The Path of Russian Theology]. (O. Platonov, ed.). Moscow: Institut russkoi tsivilizatsii [in Russian].
- Glagolev, A. A. (1901а). Novosti nemetskoyi literatury po bibleiskoyi arkheologii [The News of German Literature on Biblical Archeology]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 466–474 [in Russian].
- Glagolev, A. A. (1901b). Novosti nemetskoyi literatury po bibleiskoyi arkheologii (Okonchanie) [The News of German Literature on Biblical Archeology (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 610–618 [in Russian].
- Glagolev, A. A., p. (1902). Neprekhodiashee znachenie Vetkhogo Zaveta. Bibliologicheskaya zametka na: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch, Tübingen und Leipzig, 1902. § 38 [The Lasting Importance of the Old Testament. Bibliological Article on: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch, Tübingen und Leipzig, 1902. § 38]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 491–504 [in Russian].
- Golovashchenko, S. I. (2002а). Bibliina ta bibleistychna knyzhnist v Kyivskii akademii kintsia XVIII – pochatku XIX st.: yevropeyskyi kontekst [Biblical and biblicistic literature in Kyiv Academy in late 18th – early 19th centuries: European context]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofia ta relihiieznavstvo*, 20, 55–64 [in Ukrainian].
- Golovashchenko, S. I. (2002b). Yevropeiska bibleistyka v Kyivskii akademii: tekstualna reprezentatsiia personalii ta tradytsii [European Biblical Studies in Kyiv Academy: textual representation of Persons and Traditions]. *Magisterium. Istoryko-filosofski studii*, 9, 22–34 [in Ukrainian].
- Golovashchenko, S. I. (2004). Bibleistychna problematyka v Akademii u 1861–1914 rr. (za publikatsiiamy v “Trudakh KDA”) [Bibliological Issues in Kyiv Academy in the years 1861–1914 (on publications in the “Works of Kyiv Theological Academy”)]. *Naukovi zapysky NaUKMA* 35: *Kyivska Akademiia*, 51–60 [in Ukrainian].
- Golovashchenko, S. I. (2017). Yevropeiska kontekstualizatsiia bibliieznavchyykh studii u Kyivskii dukhovni akademii: v poshuku efektyvnykh stratehii (druha polovyna

- 19 – pochatok 20 st.) [European Contextualization of Biblical Studies at Kyiv Theological Academy: finding effective strategies (sec. half of 19 – beg. 20 ct.)]. *Naukovi zapysky NAUKMA. Filozofia ta religiioznastvo*, 192, 48–52 [in Ukrainian].
- Korolkov, I. N. (1881a). Dvadcatiletie zhurnala “Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii” (1860–1879) [The Twentieth Anniversary of the Journal “Works of the Kyiv Theological Academy” (1860–1879)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 111–123 [in Russian].
- Korolkov, I. N. (1881b). Dvadcatiletie zhurnala “Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii” (1860–1879) (prodolzhenie) [The Twentieth Anniversary of the Journal “Works of the Kyiv Theological Academy” (1860–1879) (continuation)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 357–366 [in Russian].
- Korolkov, I. N. (1881c). Dvadcatiletie zhurnala “Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii” (1860–1879) (prodolzhenie) [The Twentieth Anniversary of the Journal “Works of the Kyiv Theological Academy” (1860–1879) (continuation)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7, 324–360 [in Russian].
- Korolkov, I. N. (1882a). Dvadcatiletie zhurnala “Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii” (1860–1879) (Okonchanie) [The Twentieth Anniversary of the Journal “Works of the Kyiv Theological Academy” (1860–1879) (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 449–464 [in Russian].
- Korolkov, I. N. (1882b). Preosviashchennyi Filaret, ep. Rizhskii, kak rektor KDA (Rech, proiznesennaia v torzhestvennom sobranii Kievskoi dukhovnoi akademii 28 sentiabria 1882 g.) [Eminent Philareth, the Bishop of Riga, as a Rector of KThA (The speech in a solemn meeting of Kyiv Theological Academy, Sept. 28, 1882)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 1–96 [in Russian].
- Malevanskiy, G., p. (1872). Review: Die grossen Kappadicier – Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten, Ein Betrag zur Geschichte der Exegese. v. Lic. H. Weiss. Brauensberg 1872. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 593–595 [in Russian].
- Malyshevskii, I. (1869). Istoricheskaia zapiska o sostoianii akademii v minuvshee piatidesiatiletie [Historical Note on the state of affairs in the Academy in the past half-century]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 64–138 [in Russian].
- Mikhail (Luzin), Bishop. (1878). Stoletie iz istorii tolkovaniia Biblii u nas v Rossii [Century from the History of the Interpretation of Bible in Russia]. *Godichniy act MDA 1 oktiabria 1877 goda [An Annual Celebration Act of the Moscow Theological Academy. Oct. 1, 1877]*, 7–35 [in Russian].
- Mikhail (Luzin), Bishop. (1898). *Bibleiskaia nauka. Kniga pervaiia: Ocherk istorii tolkovaniia Biblii [Biblical Studies. Book One: Review of the History of Biblical Interpretation]*. Ed. by N. I. Troitsky. Tula: Tip. I. D. Fortunatova [in Russian].
- Nikolskiy, M. V. (1875). Nasha bibleiskaia nauka [Our Biblical Studies]. *Pravoslavnoe Obozrenie*, II (2), 184–196 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864a). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury : Uchenie o cheloveke na osnovanii bozhestvennogo Otkroveniia. Soch. generala fon Rudlofa [Review of Foreign Theological Literature: The Doctrine of Human Being on the basis of Divine Revelation. by Gen. von Rudloff]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 229–236 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864b). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury : Kharakteristicheskii obraz Iisusa. Bibleiskii opyt. soch. Danielia Shenkeliia. Visbaden, 1864 [Review of Foreign Theological Literature: The Characteristic Image of Jesus. Biblical Experience. by Daniel Schenkel. Wisbaden, 1864]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 237–244 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864c). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury : Zhizn Iisusa dlia nemetskogo naroda, obrabotannaia Shtrausom. Leipzig, 1864 [Review of Foreign Theological Literature: The Life of Christ for German People, handled by Strauss]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 244–252 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864d). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury : Elementarnaia i kriticheskaia istoriia Iisusa, soch. Peira. Paris, 1864 [Elementary and Critical History of Jesus. By Peira. Paris, 1864]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 252–260 [in Russian].
- Otchet o sostoianii Kievskoi dukhovnoi akademii za 1884–1885 uchebnyi god. (1885) [Report on the state of affairs in Kyiv Theological Academy during 1884/5 academic year. (1885)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 675–718 [in Russian].
- Pesotskiy, S. (1898). K voprosu ob istoricheskom kharaktere Moiseeva skazaniia o tvorenii mira (po povodu vozrazhenii otritcatelnoi kritiki) [To Issue on historical character of Mose’s legend about Creation of the World (regarding the objections of negative criticism)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 289–329 [in Russian].
- Pokrovskiy, F. Y. (1879). Rasskaz assiriiskikh klinoobraznykh nadpisei o potope (sost. po soch. Georga Smita “Chaldaische Genesis” v nem. per. Germana Delicha. Leiptcig, 1876) [The story of Assyrian cuneiform writings about the Flood (according “Chaldaische Genesis” by Georg Schmidt in transl. from German by German Delitsch. Leipzig, 1876)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 127–154 [in Russian].
- Pokrovskiy, F. Y. (1890). Po povodu vozrazhenii sovremennoi kritiki protiv sushchestvovaniia Moiseeva zakona ranee drevneishikh prorokov-pisatelei (Rech, proiznesennaia na godichnom akte Kievskoi Dukhovnoi Akademii 15 oktiabria 1889 g.) [Regarding the Objections of Modern Criticism Against the Existence of the Mosaic Law Prior to the Ancient Prophetic Writers (Speech delivered at the Annual Celebration of the Kyiv Theological Academy on October 15, 1889)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 61–98 [in Russian].
- Pokrovskiy, F. Y. (1894a). [Review on]: Uchebnik bibleiskoi istorii Vetkhogo Zaveta, doktora Avgusta Kelera, ord. profesora Bogosloviia v Erlangene [Review on: Textbook of Biblical History by Dr. August Keler, ord. Prof. of Theology in Erlangen]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, 630–663 [in Russian].
- Pokrovskiy, F. Y. (1894b). [Review on]: Uchebnik bibleiskoi istorii Vetkhogo Zaveta, doktora Avgusta Kelera, ord. profesora Bogosloviia v Erlangene (Okonchanie) [Review on: Textbook of Biblical History by Dr. August Keler, ord. Prof. of Theology in Erlangen (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 146–170 [in Russian].
- Rybinskiy, V. P. (1897). [Review on]: F. Viguru. Rukovodstvo k chteniiu i izucheniiu Biblii. Obschedost. i izlozhe. v sviazi s novish. nauchn. izyskaniiami kurs Sv. Pisanii. Vetkhii Zavet. T. I, s ill. po pamiatnikam. Per. sviashch. V. V. Vorontcova. Moskva, 1897 [Review on: F. Vigouroux. A Guide to reading and studying the Bible. The publicly available course of Holy Scriptures of OT presented according the latest scientific research. In transl. by rev. V. Vorontsov. Moscow, 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 304–308 [in Russian].
- Rybinskiy, V. P. (1898). Zametki o literature po Sv. Pisaniiu Vetkhogo Zaveta za istekshii 1897 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 429–456 [in Russian].
- Rybinskiy, V. P. (1899). Zametki o literature po Sv. Pisaniiu Vetkhogo Zaveta za istekshii 1898 god [Notes on Literature on the Holy Scriptures of the Old Testament During the Past 1898]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 122–144 [in Russian].
- Rybinskiy, V. P. (1900). Zametki o literature po Sv. Pisaniiu Vetkhogo Zaveta za istekshiy 1899 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 286–310 [in Russian].
- Rybinskiy, V. P. (1903). Vavilon i Bibliya (po povodu rechi Delitscha “Babel und Bibel”) [Babylon and the Bible (about the Delitsch’s speech “Babel und Bibel”)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 113–144 [in Russian].

- Rybinskii, V. P. (1904). K voprosu ob otnoshenii Biblii k Vavilonu (retsenzia na): H. V. Hiprecht. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 [To the Issue of the relationship of the Bible to Babylon (review on: H. V. Hiprecht. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 46–58 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1905a). Zametki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za 1904 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1904]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 124–146 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1905b). Zametki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za 1904 god (Okonchanie) [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1904 (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 413–435 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1908a). Po povodu noveishikh arkhelogicheskikh raskopok v Palestine [Regarding the latest excavations in Palestine]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 436–458 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1908b). Bibleiskaia vetkhovetnaia kritika [Biblical Old Testament Criticism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 575–613 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1866). Kratkii ocherk istorii sviashchennoi bibliologii i ekzegetiki [okonchanie] [Overview of the Story of Holy Bibliology and Exegetics (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 466–506 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1869). Obozrenie trudov po izucheniiu Biblii v Rossii s 15 veka do nastoiashchego vremeni (Okonchanie) [Review of Research Works on the Bible in Russia from the 15th Century to the Present (Ending)]. *Pravoslavnoe obozrenie*, 1 (6), 797–822 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1870). Iz chteniy po Vekhomu Zavetu [From Readings on Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 589–640 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1877). Iz lektsiy po Novomu Zavetu [From Lectures on New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, 234–284 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1883). Bibliograficheskie zametki: Prorok Daniil i Apokalipsis sv. Ioanna. Sochinenie Oberlena, perevod prot. A. Romanova. Tula. 1882 [Bibliographical Notes: “The Prophet Daniel and the Apocalypse of St. John.” Written by Oberlen, translated by prot. A. Romanov. Tula. 1882]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 356–368 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1884). Bibliograficheskie zametki: “Materializm, nauka i khristianstvo”. Sbornik sochinenii sovremennykh pisatelei 19 v.; “Zhizn Iisusa Khrista” Edmonda Pressane. Chast 2-ia. St. Petersburg, 1883 [Bibliographical Notes: Materialism, Science and Christianity: collection of works by contemporary writers; “The Life of Jesus Christ” by Edmond Pressane. Part 2, St. Petersburg, 1883]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 539–558 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1887a). Bibliograficheskie zametki: “Zhizn i trudy sviatogo apostola Pavla” Farrara [Bibliographical Notes: “Life and Works of St. Paul the Apostle” by Farrar]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1 140–152 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1887b). Kakov mozhnet byt sostav nauchnykh vvedenii v knigi Sviashchennogo Pisaniia v nastoiashchee vremia? [What can be the Composition of Scientific Introduction to the books of the Holy Scriptures at the Present Time?]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 358–376 [in Russian].
- Titov, F., archpriest. (2003). *Imperatorskaia Kievskaiia Dukhovnaia Akademiia v ee trekhvekovoi zhizni i deiatelnosti (1615–1915 gg.): Istoricheskaia zapiska* [Imperial Kyiv Theological Academy in its Three-Century Life and Activity (1615–1619): Historical Note]. Kyiv: Hopak [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1882a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1881 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1881 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 341–354 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1882b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1881 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1881 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 206–220 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1883a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1882 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1882 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 110–122 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1883b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1882 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1882 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 685–700 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1884a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1883 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1883 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 103–123 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1884b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1883 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1883 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 559–586 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1885a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1884 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1884 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 566–602 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1885b). Bibleyskaia literatura istekshogo 1884 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1884 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 470–504 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1886). Bibleiskaia literatura istekshogo 1886 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1886 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 675–712 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1887). Bibleiskaia literatura istekshogo 1886 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1886 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 425–457 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1888a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1887 goda na zapade. Vekhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1887 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 352–364 [in Russian].
- Tsarevskiy, A. S. (1888b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1887 goda na zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1887 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 436–449 [in Russian].
- Voronov, A. D. (1864a). Protestantskoie bogosloviie i vopros o bogodukhnovennosti Sv. Pisaniia [Protestant Theology and the question on the Inspiration of Holy Scriptures]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 403–447 [in Russian].
- Voronov, A. D. (1864b). Protestantskoe bogosloviie i vopros o bogodukhnovennosti Sv. Pisania (Okonchanie) [Protestant Theology and the question on the Inspiration of Holy Scriptures (Ending)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 1–70 [in Russian].
- Yastrebov, M. F. (1903). Soglasenie bibleiskogo skazaniia o mirotvorenii s nauchnymi dannymi i vyvodami estestvoznaniia [Reconciling the Biblical Story on Creation of the World with Scientific Data and Findings of Natural Science]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 1–29 [in Russian].

Serhii Holovashchenko

**CRITICAL BIBLIOGRAPHY PRACTICES:
INTEGRATING THE KTA BIBLICAL STUDIES
IN THE EUROPEAN THEOLOGICAL RESEARCH CONTEXT
(The Second Half of the 19th – Early 20th Ct.)**

In this article, the author explores one of the avenues through which the experiences of the European biblical studies were implemented in the Kyiv Theological Academy (KTA) in the second half of the 19th and early 20th centuries. For the first time, the critical bibliographic reviews of biblical research works written by foreign scholars are being examined as a genre. In the comments and reviews made by the KTA professors, we observe a critical analysis of the experiences related to rationalistic and orthodox apologetic trends as represented in foreign biblical studies, as well as a quest for conceptual and methodological allies in support of the Orthodox biblical apologetic perspective. These critical reviews represent a valuable asset indicating that the Kyiv theological academic studies had been incorporated in the global dimension of academic biblical studies. The broad range of subjects addressed in the reviews as well as their regularity and frequency testify to intensive professional communication within the theological academic community. In addition, the texts demonstrate the degree the Kyiv academics perceived the global issues and trends, the responses of scholars to methodological and conceptual challenges, and their perception of various hermeneutical models. The article specifies the stages in which the genre of review evolved from 1860s to early 1900s. From the key structural elements of the entire body of reviews and critical articles, the author distinguishes reviews of the Old Testament and New Testament studies in such thematic areas as isagogics, theology, exegesis, historical criticism, textual criticism, study of biblical languages, geography, archeology, history, chronology, and comparative studies of religion and culture. The subject areas of the reviews and critical articles specifically indicate significant development in the European biblical studies.

Keywords: Bible, biblical studies, academic research, theology, European context, Kyiv Theological Academy.

Матеріал надійшов 22.02.2018